

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ У РАДЯНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

У сучасній Україні відбуваються суттєві зміни в багатьох сферах життя суспільства, трансформуються суспільні відносини, переглядається система цінностей і пріоритетів. Країна вступає на шлях формування демократичної, правової держави і становлення громадянського суспільства. У цьому контексті важливого значення набуває аналіз історичного досвіду досягнень і прорахунків у сфері громадянського виховання молоді. Особливої уваги, на наш погляд, потребує розвиток теорії й практики громадянського виховання у радянській педагогіці 20-х років ХХ ст. Дослідники відзначають могутній підйом педагогічного руху після 1917 року і, особливо, після закінчення громадянської війни. З'явилися численні декрети і ухвали радянської влади, які стосувалися сфери освіти і виховання. В основу реформування освіти спочатку було покладено гуманістичні і демократичні традиції вітчизняної та зарубіжної педагогіки. Громадянське виховання молоді розглядалося як засіб утвердження демократичних відносин в суспільстві. Закономірно, що зміна ідеологічних орієнтирів знайшла відображення у розвитку педагогічних поглядів на проблеми громадянського виховання.

У тогочасних наукових дискусіях щодо змісту й завдань громадянського виховання брали участь не тільки професійні педагоги П. Блонський, К. Вентцель, М. Йорданський, П. Каптерев, але й професійні революціонери Н. Крупська, А. Луначарський, М. Покровський та ін. Зрозуміло, що у часи становлення тоталітарної держави, коли інакودумство визнавалося проявом контрреволюційності, ні про яку справжню наукову дискусію не могло бути й мови. Вже в двадцяті роки ХХ ст. у педагогіці утвердилася безальтернативна ідеологія воєнничого комунізму. Радянська школа в цей період повинна була виховувати дітей з суспільно активною позицією, що не відокремлюють свої інтереси від інтересів держави.

Сформована згодом радянська система правового виховання взагалі, і громадянського виховання зокрема, різко відрізнялася від дореволюційної системи виховання як за завданнями, ідеологічними і методологічними засадами, так і за змістом та методами. В основу виховання радянського громадянина і патріота було покладено ідеї наукового комунізму. Після подій 1917 року значення поняття «громадянське виховання» істотно змінилося. Його зміст розкривався вже не у смисловому контексті таких напрямів виховання, як національне, патріотичне, моральне, а, швидше, в руслі інтернаціонального, класового, політичного виховання.

У двадцяті роки ХХ ст. в педагогіці утвердилася думка, що виховувати в особистості громадянськість можна тільки на ґрунті суспільної роботи (О. Горький), а виховання в радянській школі повинно готувати громадянина нового ладу і держави (А. Луначарський).

На думку Н. Крупської, громадянське виховання повинно спрямовуватись на формування у дітей світогляду – системи оцінок життєвих факторів, яка ґрунтується на наукових знаннях.

Проблеми сутності і особливих рис радянської громадянськості розглядали у своїх роботах М. Йорданський [2], А. Макаренко [6, с.9], М. Пістрак [11], С. Шацький [13] і ін. Вони підкреслювали, що сутність і особливість радянської громадянськості полягає в активній участі народу в державному будівництві.

Прагнення включити в революційний процес молодь визначало завдання формування громадянина, який повинен був вболівати за громадські інтереси набагато більше, ніж за особисті. Прихильником цієї концепції громадянського виховання був А. Луначарський, який вважав, що «...потрібно з кожного громадянина зробити людину політично свідому» [5, с.231]. На думку А. Луначарського, свідомий громадянин – це носій загальноосвітніх і

спеціальних знань, який розуміється в зовнішній і внутрішній політиці держави, в економічних і культурних проблемах, живе інтересами соціалістичної Батьківщини і вміє їх відстоювати на основі твердих переконань.

Суспільна спрямованість особистості розглядалася як найважливіший результат виховної роботи. Н. Крупська підкреслювала, що громадянське виховання, засноване на вихованні в робочій молоді почуття пролетарської класової солідарності, виходить далеко за межі розуміння громадянськості як вузьконаціонального явища. Визначаючи мету виховання як формування борця-комуніста, будівника соціалізму, Н. Крупська приділяла велику увагу ролі дитячого колективу у вихованні комуністичної моралі, підкреслюючи, що «у колективі, пов'язаному одним загальним завданням, дитина знає, що таке солідарність, відповідальність і обов'язок» [3]. Н. Крупська наполягала на необхідності у будь-якому дитячому колективі міцної, твердої дисципліни. Свідома дисципліна є однією з основ усієї системи морального виховання. Адже виховати свідомих громадян не можна, не виробивши вміння підкоряти особистісну свободу волі колективу. Кожен майбутній громадянин повинен бути стійким борцем за справу трудящих. Особливу увагу Н. Крупська звертала на те, щоб школа готувала людину з добре розвинутими суспільними, колективістськими «інстинктами», розвивала духовну солідарність на ґрунті спільних переживань.

Д. Яковлева [15] і Л. Кузнецова [4] зазначають, що вже в 1918 р. був визначений новий офіційний ідеал особистості – комуніст, сформульоване головне завдання виховання громадян нового суспільства під «керівним і спрямовуючим» впливом комуністичної партії. Справа виховання громадян стала справою комуністичної партії, що організовувала виховання через дитячі і юнацькі комуністичні організації.

Поряд з ідеологічною концепцією громадянського виховання як формування свідомого будівника комунізму у педагогічній теорії 20-х років ХХ ст. розвивався інший підхід, заснований на ідеях «вільного виховання» (П. Блонський [1], К. Вентцель, С. Шацький [14]). На сторінках провідних педагогічних журналів того часу ідея «вільного виховання» була досить актуальною. Переважаюча більшість вітчизняних педагогів не могла погодитися з партійно-державним вихованням, виступала проти втягування дітей у політику, підміни моральності політикою. Педагоги, науково-педагогічний світогляд яких сформувався в дореволюційний період, наполягали на необхідності виховання підростаючого покоління на основі загальнолюдських моральних ідеалів, на важливості розвитку у дітей почуття людської гідності.

Гуманістичні і демократичні ідеї, покладені в основу радикальної реформи освіти в СРСР в двадцять роки ХХ ст., визначили широкий простір для розгортання практичної і наукової діяльності П. Блонського, С. Шацького, Н. Йорданського, Л. Калашнікова, М. Пістрака, А. Пінкевича й ін.

П. Блонський і С. Шацький були противниками «пролетарського виховання», розцінювали його як відкритий вплив політики на виховання і підпорядкування їй моральності людини. У своїй відомій статті «Громадянське або людське виховання» П. Блонський з різкою критикою виступив проти більшовицького виховання, яке він назвав вихованням «замість людини партійного людського м'яса» [1]. П. Блонський писав: «...Або мова йде про громадянина справедливої держави, і тоді громадянське виховання як таке заміняється моральним, або мова йде про специфічне виховання громадянина даної держави, але тоді моральність підкоряється політиці» [1]. На його думку, громадянське виховання повинно поєднуватися з моральним, оскільки в справедливій державі ідеальним громадянином буде моральна людина, що робить свою справу і служить добру та справедливості.

Вивчення праць П. Блонського і С. Шацького дає підстави стверджувати, що вони не були противниками громадянського виховання як такого, а виступали опонентами більшовизму в педагогіці, вважаючи, що поняття «громадянське виховання» не просто нерозривно пов'язане з «моральним вихованням», а є рівнозначним йому. Вони були переконані, що справжнім громадянином є високоморальна людина, яка чесно виконує свої обов'язки перед суспільством і має почуття власної гідності.

Значний внесок у становлення і розвиток радянської теорії й практики громадянського виховання вніс А. Макаренко [7]. На думку видатного педагога, весь педагогічний процес має підкорятися єдиній меті – вихованню гідного громадянина держави. «Виховати громадянина – значить виховати патріота, виховати в нього такі якості, які свідчили б про належність цієї молодой людини до великої держави...» [6, с.303].

Які і більшість тогочасних радянських педагогів А. Макаренко ототожнював поняття «громадянське виховання» і «політичне виховання». «До мене приходили діти, які настільки були вже зіпсовані, що не могли жити в нормальному суспільстві, –говорив він в одному з виступів, – і переді мною ставилося питання про таке виховання, щоб вони могли жити в нормальному людському суспільстві. Для мене це було найголовніше питання. Людину, мого вихованця, я не міг випустити з колонії. Я міг випустити такого, який явно для моєї чесності і відповідальності був радянським громадянином.... Я повинен був випускати таких людей, щоб їхній характер був політично вихований» [8, с.57]. Наголошуючи на тому, що виховання людини завжди відповідає «замовленню суспільства», А. Макаренко писав: «Ми повинні виховувати громадянина Радянського Союзу. У нашу велику епоху ми повинні виховувати найбільш повноцінного громадянина, гідного цієї епохи» [7, с.29]. Вважаючи громадянське виховання основою виховання людини соціалістичного типу, А. Макаренко виділяв основні характеристики зрілого громадянина. Насамперед, це повинен бути кваліфікований, політично грамотний робітник, що має високу культуру, освіту, вміє працювати в колективі, дисциплінований, вірить своєму уряду і з оптимізмом дивиться у майбутнє. Найважливішою громадянською якістю А. Макаренко вважав відповідальність. На його думку, громадянин виступає передусім як член свого колективу, суспільства, в якому прагне розвивати всі свої індивідуальні здібності. При цьому видатний педагог указував, що особистість формується в процесі постійної адаптації до конкретних соціально-економічних і суспільно-політичних відносин. Відповідність світогляду, правосвідомості і поведінки людини існуючим у суспільстві відносинам, його моральним і правовим нормам створює необхідну внутрішню стійкість, міцний фундамент для нормального існування громадянина і розвитку його духовної сфери.

А. Макаренко одним із перших в радянській педагогіці обґрунтував шляхи забезпечення тісного зв'язку між громадянською свідомістю і громадянською поведінкою особистості, дієвість яких підтверджена досвідом його роботи. Розроблена А. Макаренко теорія громадянського виховання являла собою талановитий компроміс між політичними ідеалами сучасного йому суспільства, з одного боку, і загальнолюдськими поняттями добра і зла, з іншого.

У роки загострення класової боротьби, в умовах поступового відходу від демократичних принципів громадського життя ідеї прихильників реформаторської педагогіки відтіснялися на задній план. У середині двадцятих років опір опонентів тоталітарної концепції громадянського виховання був зломлений, загальноприйнятим стало розуміння громадянина як людини, що приносить користь своєму класу, служить комуністичній партії.

Дослідження Л. Кузнецової [4] свідчать, що вже з кінця двадцятих років у партійно-державних документах почали з'являтися заклики до залучення дітей до громадського життя. Документи піонерської і комсомольської організацій 30-х років свідчать про глибоку політизацію виховання, його ідеологічну, суворо регламентовану спрямованість. Комуністичне виховання почало розглядатися як засіб досягнення «суспільного ідеалу» – виховання «покоління, яке може здійснити комунізм» [10].

Поступово сформована до середини тридцятих років адміністративно-політична система остаточно відійшла від демократичних ідеалів виховання XIX ст., взаємини між людиною і державою набули характеру жорсткого виконання партійної дисципліни і директив, виконання численних обов'язків людини перед державою і партією. Відзначимо, що в радянському суспільстві, особливо в буденній свідомості, поняття «радянська держава» і «партія» фактично не розрізнялися і складали єдине ціле.

Посилення ідеологічної спрямованості радянської педагогіки супроводжувалося поступовим відходом від демократичних традицій організації освіти. Шлях до досягнення

великої мети побудови комунізму вбачався в зміні природи людей на основі комуністичного виховання, через формування «нової людини», що володіє передовим і єдино правильним марксистсько-ленінським світоглядом, віддана принципам колективізму і комуністичної моралі, остаточно звільнилася від буржуазного ідеалізму й абстрактного гуманізму. При цьому в суспільстві культивувалися такі цінності, як «ідейна переконаність», «соціалістична відповідальність», «колективізм», «повне підпорядкування особистих інтересів інтересам держави», «зневажливе ставлення до історичного минулого, традицій», «однодумність, однаковість, підкорення авторитету».

У зв'язку з тим, що ідеї громадянського виховання не відповідали ідеологічним орієнтирам авторитарного суспільства, поступово згасає інтерес до них з боку теоретиків радянської педагогіки. Поняття громадянського виховання поступово набуває у педагогічній теорії негативного відтінку. У педагогічному словнику 1960 р. воно розглядається вже як реакційний напрям у буржуазній педагогіці епохи імперіалізму, який ставить за мету виховання молодих робітників – покірних слуг капіталу.

Незважаючи на декларування таких понять, як демократія, рівність прав, свобода, гласність, соціальна справедливість, ідея громадянського виховання поступово витісняється з педагогічних досліджень і освітянської практики. Курс на формування «нової людини» обумовив перетворення школи на знаряддя ідеологічної обробки підростаючого покоління. Загальна мета радянської школи визначалася у різних партійно-державних документах (постановах, рішеннях з'їздів, програмах КПРС і ін.) і трактувалася як формування «всебічно розвинутої особистості, формування діалектико-матеріалістичного світогляду і комуністичної моралі».

Постанови ЦК ВКП (б) у галузі освіти в період 1931-1936 р.р.: «Про початкову і середню школу» від 25 серпня 1931 р., «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» від 25 серпня 1932 р., «Про педагогічні перекручення в системі Нарком просу» від 4 липня 1936 р. свідчать про жорстокий централізований партійний контроль за освітою (від організації керування школою і навчально-виховним процесом до змісту навчальних курсів і методів викладання), тотальну уніфікацію й регламентацію, установку на утилітаризм в освіті, на слухняність і дисципліну. Таким чином у педагогіці розпочався період контрреформ, який призвів до внутрішньої дегенерації системи освіти (Є. Днепров).

Радянська педагогіка, декларуючи в розвитку теорії комуністичного виховання прогресивні ідеї світової педагогічної думки (Я. Коменський, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, В. Дістервег і ін.), водночас за своїми цілями, ідеологічними і методологічними орієнтирами, за своїм змістом створила особливий інститут, відмінний від будь-якої виховної системи минулого. Були вибудовані особливі умови і система виховних заходів, які визначали становлення особистості підростаючої людини. Причому цей процес відбувався за активної участі і сприяння самих дітей, організованих у колективи, що входили у виховні системи піонерської і комсомольської організацій [12, с.3-8].

Таким чином, демократія трансформувалася у безмежне панування правлячої еліти («авангарду трудящих») і ритуальну підтримку масами «історичних цілей», висунутих нею. Передбачалося, що для участі в керуванні суспільними процесами людині були потрібні не спеціальні знання, ті або інші моральні і загальнокультурні якості, а лише «розуміння лінії партії», «відданість справі робітничого класу» або «ненависть до підступів імперіалізму». Політична свідомість заміняла правосвідомість, давала можливість використовувати важелі економічної влади, завойовувати авторитет у суспільній думці. Закріплені у повсякденній свідомості, такі підходи змушували людину ставитися до форм політичної участі, наприклад, партійності (піонерія, комсомол, компартія), як до провідної, визначальної сфери свого життя. У результаті незалежно від своїх дійсних позицій людина ставала носієм «соціалістичної ідеології» і «інтернаціональної культури» робітничого класу, її відмежовували від держави і суспільства як громадянина, позбавленого правосвідомості. Марксистська педагогічна думка набула статусу державної педагогічної теорії. Ідеали пролетарського виховання декларувалися як основні принципи шкільної політики. Партійні постанови сприймалися як документи «історичного

значення», могутній ідеологічний стимул для розвитку школи. Для їх впровадження у життя використовувалася вся міць адміністративно-командного апарату. Значних масштабів набуло безцеремонне втручання в педагогічний процес, що проявлялося в нав'язуванні «зверху» однаковості, шаблонності. Уроки відбувалися за жорстко виписаними схемами, всі дії вчителя визначалися суворими розпорядженнями.

Генезис радянської педагогіки у нерозривному ідейно-теоретичному зв'язку з ідеологією і філософією марксизму-ленінізму визначав завдання виховання підростаючого покоління. Ідея класово-пролетарського характеру виховання була одним з головних критеріїв відбору, структурування й оцінки освітнього матеріалу. Керуючись словами В. Леніна, що «школа поза життям, поза політикою – це неправда і лицемірство», весь навчально-виховний процес вибудовували на методології марксизму-ленінізму, весь зміст навчання і виховання був пронизаний марксистсько-ленінською ідеологією.

Отже, проведений аналіз дає підстави виділити два періоди у розвитку теорії громадянського виховання в радянській педагогіці 20-х років ХХ ст. Для першого періоду (1917 – середина 30-х рр.) характерним був своєрідний ідеологічний і педагогічний дуалізм: з одного боку у теорії і практиці громадянського виховання ще зберігалися гуманістичні і демократичні традиції дореволюційної педагогіки, з іншого, – зароджувалася й утверджувалася комуністична педагогіка, заснована на принципах партійності. У цей період в педагогічній науці оформилися дві протилежні концепції мети і завдань громадянського виховання: ідеологічно зорієнтована концепція формування свідомого будівника комунізму (М. Йорданський, Н. Крупська, А. Луначарський, А. Макаренко, М. Пістрак та ін.), і заснована на загальнолюдських моральних цінностях концепція виховання високоморального громадянина, який чесно виконує свої обов'язки перед суспільством (П. Блонський, К. Вентцель, С. Шацький та ін.).

Другий період розпочався з середини 30-х рр. ХХ ст. і характеризувався утвердженням у педагогіці класового підходу, який перетворив освітні установи в плацдарм класової боротьби, в інструмент індоктринації комуністичного світогляду і придушення незалежності особистості. Відбувся поступовий відхід від демократичних принципів громадського життя, у педагогіці утвердилася безальтернативна концепція комуністичного виховання, в якій зміст громадянського виховання був вихолощений і підмінений політичними гаслами.

Література:

1. Блонский П.П. Трудовая школа / Избр. пед. и психол. соч.: В 2-х т. / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1979. – Т.1 – С. 86-104.
2. Иорданский Н.Н. Основы практики социального воспитания. – М., 1923. – 83 с.
3. Кузнецова Л.В. Проблема гражданского воспитания школьников в советской педагогике 1918-1936 гг.: Автореф. дис... канд. пед. наук. – М., 1982. – 24 с.
4. Кузнецова Л.В. Проблемы гражданского воспитания школьников в советской педагогике (1918-1936 г.г.): Дис...канд.пед.наук. – М.. 1982. – 214 с.
5. Луначарский А.В. О воспитании и образовании. – М.: Педагогика, 1976. – 636 с.
6. Макаренко А.С. Воспитание гражданина. – М.: Просвещение, 1988. – 304 с.
7. Макаренко А.С. Воспитание гражданина: Сб. – М.: Просвещение, 1988. – 302 с.
8. Макаренко А.С. О воспитании / Сост. В.С. Хелемендик. – М.: Политиздат, 1988. – 256 с.
9. Макаренко А.С. Проблемы школьного советского воспитания // Соч. в 7 т. – М, 1958. – 368 с.
10. Пискунов А.И. Советская историко-педагогическая литература (1918-1957): Систематич. указатель. – М.: АПН РСФСР, 1960. – 559 с.
11. Пистрака М.М. Насущные проблемы современной советской школы. – М., 1923. – 71 с.
12. Теория и методика коммунистического воспитания в школе. Учебное пособие. – М., 1976. – 159 с.
13. Шацкий С.Т. Советская школа: ее теория и практика // Народное просвещение. – 1928. – №№ 8-9.
14. Шацкий С.Т. Школа и строительство жизни // Пед.соч.: В 4-х тт. – Т.2 – М.: Просвещение, 1964. – С. 251-285.
15. Яковлева Д.С. Идеиная борьба и теория общественно-гражданского воспитания в первые годы советской власти. – Учен. записки МГПИ им. В.И. Ленина. Вып.320. – М.: МГПИ, 1969. – С. 263-382.

У статті здійснено аналіз розвитку теорії й практики громадянського виховання у радянській педагогіці 20-х років ХХ ст., виділені й охарактеризовані основні етапи цього процесу.